

**ІСТОРІЯ ПОВСТАННЯ
ІКОНІ СВЯТОГО АПОСТОЛА
АНДРІЯ ПЕРВОЗВАНОВОГО ТА
ЇЇ ФОРМУВАННЯ У ЦЕРКВАХ
ВОЛОДИМИРОВОГО ХРЕЩЕННЯ
ВПРОДОВЖ СТОЛІТЬ**

**HISTORY OF EMERGENCE OF THE
ICON SAINT APOSTLE ANDRIW
AND HER FORMATION IN CHURCHES
OF ST. VOLODYMYR'S BAPTISM OVER
THE CENTURIE**

Сабат П. В.,

доктор східних церковних наук,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
літургійних наук, Український католицький
університет (Україна, Львів)
e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua
orcid: 0000-0003-3226-0301

Sabat P. V.,

doctor of Oriental Church
Sciences, Candidate of Historical
Sciences, Associate Professor,
Department of Liturgical Sciences, Ukrainian
Catholic University (Ukraine, Lviv)
e-mail: cabat_petro@ucu.edu.ua
orcid: 0000-0003-3226-0301

В статті висвітлений розвиток композиційного формування зображення святого апостола Андрія протягом першого тисячоліття в Церкві. Досліджено, що найдавніше збережені фрески святого апостола Андрія походять з IV-VI ст. Виявлено, що в Україні найдавніша збережена мозаїка святого апостола Андрія походить із собору Софії Київської (XI ст.).

В праці розкрито, в який спосіб пишучи ікони святого апостола Андрія іконописці передавали у своїх іконографічних образах події, та які символічні засоби для цього використовували.

Підкреслено, що в українських церквах Київської традиції в сьогоденні можна зустріти у храмах зображення святого апостола Андрія в різних композиціях. Святого апостола Андрія зображують як у композиції з іншими апостолами, так і окремо у повний чи поясний зріст.

Відзначено, що в українських церквах Київської традиції в сьогоденні можна зустріти у храмах в іконостасі ікону святого апостола Андрія. Наголошено, що під час свята в честь святого апостола Андрія (13 грудня) на утрені вона виставляється на аналої (чи тетраподі) для почитання вірним.

Ключові слова: ікона, ікона святого апостола Андрія, храм, іконостас, символіка, іконографія, мистецтво.

The article represents the composition formation development of the saint Apostle Andriw image in the Church during the first millennium. The research has shown that the oldest surviving frescoes of the saint Apostle Andriw dates from the 4-6 th century. It has been found out that the oldest surviving mosaica of the saint Apostle Andriw in Ukraine was depicted in the Saint Sophia Cathedral in Kyiv (11 th century).

The article shows how the icon painters depicted events in iconographical images of the saint Apostle Andriw icon and what symbolic means they used.

It has been emphasized that nowadays one can observe different compositions of the iconographic depictions of saint Apostle Andriw on the iconostasis in chapels of Ukrainian Churches of the Kyivan tradition. Saint Apostle Andriw are both depicted in composition with the Apostles and separately in full or waist height.

It has been noted that nowadays one can observe of the saint Apostle Andriw icon on the iconostasis in some chapels of Ukrainian Churches of the Kyivan tradition. It has been emphasized that during the matins on the saint Apostle Andriw (December 13) the icon is placed on the analogion (or tetrapodion) for veneration by the faithful.

Keywords: icon, icon of the Apostle Andriw, church, iconostasis, symbolism, iconography, art.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у відображенні об'єктивної реконструкції історичного процесу, присвяченого вивченню зображення в честь святого апостола Андрія Первозваного протягом першого тисячоліття в Церкві, а також його поширенню і формуванню в Київській Русі.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлити процес зародження та формування зображення святого апостола Андрія в Церкві у часі першого тисячоліття. Розкрити єдність, яка існує між церковним тестом свята й іконою в честь святого апостола Андрія Первозваного. Завданням статті є проаналізувати зображення св. апостола Андрія ікони («Причасття святих апостолів («Пресвятої Євхаристії»)) Собору святої Софії м. Києва, яка дуже гарно ілюструє типовий візантійський стиль. Вказати види іконографічних зображень в честь св. апостола Андрія, що є поширенні в церквах Володимирівського хрещення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча проблематика дослідження зображення святого апостола Андрія Первозваного у візантійській іконографії не є новою, проте вона, ще не була предметом окремого ґрунтовного та фахового історично-богословського дослідження в сучасному науковому опрацюванні. На сьогодні, лише тільки загально, підняту тематику розглядали у своїх працях такі дослідники як Ю. Устінова [15, с. 100-122], І. Шаліна [16, с. 188-203], І. Язикова [17, с. 47-51], та інші.

Наукова новизна. Вперше буде розкрита єдність, яка існує між особою вшанування, на-

писаним церковним текстом й іконою в честь святого апостола Андрія Первозваного.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Апостол Андрій Первозваний походив із міста Витсаїди, що в Палестині, та був братом святого верховного апостола Петра і так, як, і він був рибалкою [3, с. 331]. Слухаючи Івана Хрестителя, який проповідував на ріці Йордані покаяння, Андрій віддаючи перевагу самотньому життю, покидає усе земне та стає його учнем, а потім, трохи пізніше він разом із Іваном євангелистом полишає Івана Хрестителя та йде за Ісусом Христом. Апостола Андрія називають Первозваним, тому, що він скоріше за усіх апостолів став послідовником та учнем Христовим. Він привів навіть свого брата Симона «Петра» до Нього (Йо. 1: 42 [11, с. 114]). Після ж страстей, смерті та воскресіння Ісуса Христа згідно жеребу та одержавши силу від Духа Святого, Андрій Первозваний проповідував слово Боже у Халкедоні, Візантії, Тракії, та багатьох інших містах та країнах світу [3, с. 333-334].

В часі поширення християнства у Патрському місті Ахаї в 62 році, коли антипат Єгеат примушував християн, щоб вони принесли ідолам жертви, тоді на їх захист стає апостол Андрій, який закликає його пізнати істинного Бога, який є на небесах, поклонитися Йому та Йому служити [3, с. 334]. Незважаючи на довгі вмовляння апостола Андрія відказатись антипату Єгеату від богів-ідолів, та визнати правдивого Бога, він не тільки що не відказався від них, але ще більше розгнівавшись наказав бити апостола Андрія, а потім, за те, що він не хотів принести жертви богам, (та не бажав дати своїм поступком прикладу людям, що визнавали істинного Бога, щоб вони принесли жертву богам) наказує у гніві та люті розп'ясти Його на хресті. Коли ж вели апостола Андрія на розп'яття, то люди кричали вслід мучителям за що вони ведуть його на розп'яття, коли він чоловік праведний і слуга Божий? В той же час апостол Андрій просив людей, щоб не чинили перепони його стражданню, ішов весело, не перестаючи навчати слова Божого [3, с. 335].

Почитання апостола Андрія почалося вже одразу після його мученицької смерті в Ахаї, у місті Патрському в 62 році, де він був похований, а звідти поширилося по цілій Церкві. Великим поштовхом для поширення його культу, а зокрема зображення в честь нього стало перенесення його мощей (тіла) з Патрів до Константинополя в храм Святих апостолів в 357 році [3, с. 336; 16, с. 189].

Найдавніші зображення апостола Андрія Первозваного представляють фрески з IV-VI ст. із катакомб Кармузе (Єгипту) [16, с. 189]. Вартує також згадати, що і зображення його містить мозаїка монастиря святої великомучениці Катерини на Синаю, яка є датована

550-565 р. Де у храмі в святилищі посередині міститься мозаїка Пресвятої Євхаристії, а на ній зображення апостола Андрія, який займає особливе місце разом із апостолом Павлом [16, с. 190].

В 731 році на Римському Синоді було прийнято рішення ставити зображення апостолів на один рівень із зображенням Пресвятої Богородиці і її Сина Ісуса Христа [6, с. 125]. Це синодальне рішення посприяло розвитку написання ікон в честь святих апостолів, а зокрема і апостола Андрія, а також у свою чергу вплинуло на формування канону, щодо його зображення в Церкві.

В Київській Русі із самих найдавніших початків зародження іконографії, зображенню апостола Андрія надавали особливе значення [16, с. 193]. Іконографія в честь святого апостола Андрія на Київських землях почала утверджуватися вже з XI століття. До одного з перших зображень всехвального апостола Андрія, що дійшло до наших днів, можемо віднести мозаїку «Причастя святих апостолів (чи Пресвятої Євхаристії)» святилища Собору святої Софії м. Києва (XI ст.) [16, с. 193].

Рис. 1. Мозаїка центральної апсиди Собору святої Софії м. Київ. Ікона «Причастя святих апостолів» [13]

На ній І. Христос зображений, як Архидіакона, що роздає своїм апостолам своє тіло і кров під виглядом хліба і вина. Святи апостоли не є підписані, проте за традиційним іконографічним стилем можна легко впізнати серед них усіх, саме святого апостола Андрія.

Серед апостолів, що зображенні праворуч від Спасителя, є зображений четвертим апостол Андрій. Перед ним ближче до Ісуса Христа стоїть апостол Павло, Матей та Марко [16,

с. 194].

Святого апостола Андрія легко можна впізнати завдяки його особливому іконографічному вигляду, який виділяється на фоні інших апостолів. Об'ємна зачіска з сиво-голубим відтінком, широко розплющені очі, довірливий погляд того, хто першим ступив за Господом Ісусом Христом [16, с. 193]. Його лик зображений видовженим, із вдумливим та уважним поглядом, що символізує його інтелектуальну духовну зрілість [16, с. 197]. Одягнений в хітон з клавом і в гаматії, що є традиційним для зображення апостола. За описом агіографів апостол Андрій не був малим по тілобудові, але високий, носатий, бровастий, і трохи згорблений, таким ми його і бачимо зображеним на цій іконі. Його важко спутати з іншими апостолами, оскільки для нього і апостолів Петра, і Павла іконописці створили індивідуальний образ [16, с. 190], який легко запам'ятовується [16, с. 190].

У м. Києві в Михайлівському Золотоверховому Соборі (1112 р.) існує схожа на Собор святої Софії композиція ікони «Причастя свяятих апостолів», на якій є зображено також апостола Андрія [16, с. 193].

Після написання Нестором Літописцем твору – «Повісті минулих літ», прослава та іконографія святого всехвального апостола Андрія набула нового розвитку і величності на теренах Київської Русі. В особливу чергу іконописці почали ілюструвати розповідь із літопису, де апостол Андрій Первозваний благословляє Київські гори [16, с. 195].

Важливу роль у розвитку зображення апостола Андрія в Київській Русі відіграли також князі, які, починаючи із XI ст., брали собі святого апостола Андрія Первозваного, як особливого заступника і патрона [16, с. 195]. Так наприклад, князь Всеволод, син Ярослава Мудрого, у 1030 роках отримує при хрещенні ім'я Андрій – так само і наступні покоління в роді Мономаховичів один за одним отримували ім'я при Хрещенні на честь святого апостола Андрія Первозваного [16, с. 196]. Важливо підкреслити, що на княжих печатках Мономаховичів можемо зустріти зображення святого апостола Андрія, який представлений на них одягненим в «апостольський одяг і з жезлом в руках» [16, с. 196], інколи навіть з хрестом.

Рис. 2. **Висла печатка Всеволода Ярославовича**

(на якій зображений всехвальний апостол Андрій Первозваний) [9].

Ці печатки використовувались для підтвердження найважливіших княжих документів того часу [16, с. 196].

Особливим поштовхом для розвитку вшанування святого апостола Андрія, а зокрема його ікони був напад на Константинополь хрестоносців. В Константинополі тоді знаходилося лише тіло святого апостола Андрія, без голови. Голова святого апостола Андрія довгі роки залишалась в Патрах. Під час завоювання Царгорода хрестоносцями в 1208 р. [1, с. 336] кардинал Петро Капуанський переніс тіло святого Андрія до кафедрального собору міста Амальфі, що в Італії [14, с. 96], а за часів папи Римського Пія II, а саме 12 квітня 1462 року чесна глава святого апостола Андрія була перенесена з Патр в Рим і покладена в соборі святого апостола Петра [8]. Голову святого апостола Андрія був забрав Тома Палеолог, спасаючи її від нападу турків зі Сходу [14, с. 98].

У 1964 році папа Павло VI передав главу святого апостола Андрія в місто його кончини Патри [14, с. 102-103]. Це був величний подарунок-повернення для Грецької Православної Церкви. В 1974 році в Патрах було завершено довголітнє будівництво храму на честь всехвального апостола Андрія Первозваного і там зараз в ньому у ковчезі знаходиться голова святого апостола Андрія, а за престолом – великий Андріївський хрест, тобто частинки того хреста, на якому і віддав був духа святий апостол Андрій.

Щоб підняти Візантійську Церкву на рівень з Римською, візантійці віддавали особливу честь апостолу Андрію, як апостолові Константинопольської Церкви. Вони масово будували храми в честь нього, а також навіть деколи розписували їх його житійними клеймами, що дало новий поштовх для розвитку іконографії в честь нього [16, с. 192]. Іконографія в честь св. апостола Андрію із Константинополя була поширена і на Київські землі.

Вже з самих початків християнства виник особливий спосіб зображення всехвального апостола Андрія Первозваного. Його зображення стало унікальним і легко впізнаваним з-поміж інших апостолів. Переважно його зображають з сивим скуйовдженим волоссям і з не дуже довгою густою бородою, проте також можна подекуди зустріти його зображення і з довгою роздвоєною сивою бородою [16, с. 199].

Святого апостола Андрія здебільшого зображають в червоному хітоні і темно-зеленій гаматії. Ці кольори несуть у собі певний духовний зміст. Червоний колір символізує Божу енергію, яка направляла святого апостола Андрія в далекі міста різних країн для проповіді

слова Божого. Також це колір динамізму, тобто руху, життєдайної сили, перемоги над смертю і колір мучеництва [7, с. 174]. Зелений колір символізує силу Духа Святого, який зійшов на апостола Андрія в день П'ятидесятниці і супроводжував його продовж усього життєвого шляху [7, с. 174]. Існують також і інші кольори зображень одягу святого апостола Андрія, а саме зелений та жовтий, що символізують Божу славу і благословення [16, с. 199].

Візуально на іконах апостол Андрій зображений схожим з апостолом Петром. Так зображають їх іконописні навмисно, задля того, щоб підкреслити їхню кровну близькість, як братів [17, с. 47]. Часто зображають їх у дзеркальних кольорах одягу, щоб також цим виразити їхню близькість [17, с. 47].

Апостола Андрія зображають із книгою в руках, проте після іконоборчого періоду його почали здебільшого вже зображати із сувом у руці. Це символізує його місіонерську і проповідницьку діяльність [16, с. 191]. У зображенні святих апостолів зображення книги, або сувоя було традицією так само, як німб чи апостольський одяг [1, с. 153].

На іконах де є зображений апостол Андрій золоте тло зустрічається не лише на задньому фоні, але і в одязі святого та на інших предметах. Таким чином, підкреслюється іконописцем в цих речах Божа благодать, яка проймає та наповняє цілу особу святого.

В храмах церков Володимирового хрещення можемо зустріти в сьогоденні зображення апостола Андрія на іконі «Причастія святих апостолів (Пресвятої Євхаристії)» в апсидах, а також в іконостасах в третьому ряді. Де по центрі розміщений «Спас в Силах», або «Христос Пантократор», а по обидві сторони зображено дванадцять апостолів, які в молитві звернені до Христа, або інколи звернені до вірних. Святий апостол Андрій, зазвичай зображений разом із апостолом Йоаном Богословом. Він традиційно тримає в руках книгу, або сувій.

Святий апостол Андрій мав безпосередній зв'язок з Ісусом Христом, тому він фігурує в частині євангельських подій та розповідей, через це його зображення часто можемо зустріти в храмах церков Володимирового хрещення на празничних іконах того чи іншого празника (свята). Майже ніколи апостолів на празничних іконах не підписують, тому визначити на тій чи іншій іконі саме апостола Андрія Первозваного нелегко, але можливо, завдяки його відомому вигляду, що став вже канонічним. Зображення апостола Андрія, починаючи з кінця XV ст., почало виділятися серед інших персонажів і апостолів [16, с. 198]. Серед ікон дванадцяти церковних празників чи свят, апостола Андрія бачимо на іконі Воскресіння Лазаря, Вхід Господній у Єрусалим, Вознесіння Господне, Зіслання Святого Духа, та Успіння Пресвятої Богородиці [5, с. 465].

На іконі Страшного суду, якщо придивлятися в місце раю, де сидять апостоли, то теж можемо зустріти серед них і апостола Андрія, що сидить четвертим після апостола Марка і веде розмову з апостолом Лукою. На цій іконі є підписи, завдяки яким легко можемо впізнати, де є зображений кожен із апостолів.

В храмах церков Володимирового хрещення в сьогоденні є популярна ікона апостола Андрія де він є зображений з хрестом. Часто ікона з зображенням апостола Андрія з хрестом в руці має довге закінчення. Одне з найдавніших таких зображень зустрічаємо на Афоні в монастирі святого апостола Павла, що датується XV ст. Такого типу ікону можемо зустріти в Святоуспенській Унівській Лаврі УГКЦ [10, с. 76]. Такого типу ікону св. Андрія, зустрічаємо в іконостасах, настінних фресках, та навіть в літургійних книгах [2, арк. 197].

В храмах церков Володимирового хрещення зустрічаємо й подекуди ікону спільну обох братів, Петра і Андрія, які є покровителями обох церков – Візантійської та Римської. Їхня спільна ікона є здебільшого зображена в поцілунку чи у великій близькості, що символізує єдність обох Церков [17, с. 49]. В східному іконописі можемо зустріти поряд зображення обох братів: чи то в іконостасах, чи то на інших іконах апостолів, а також їх зображають сидячими поруч в день П'ятидесятниці, коли Святий Дух був зійшов на них [16, с. 191].

В храмах церков Володимирового хрещення особливо є популярна ікона на якій зображено святого апостола Андрія, що ставить хрест на горі та благословляє майбутню землю Києва. Таку ікону, як правило, зображають дуже чітко. На ній бачимо святого апостола Андрія, у якого в одній руці хрест, а в іншій сувій або книга, а позаду зображений майбутній Київ, вкритий безліччю церков [4, с. 72].

В храмах церков Володимирового хрещення зустрічаємо також ікону з так званим Андрійським Хрестом, який формою нагадує букву «X», та пригадує вірним про мучеництво святого апостола Андрія.

Зображення страстей, розп'яття апостола Андрія Первозваного було більш поширене у Західній Церкві [16, с. 200]. В XVII ст. воно активно почало розвиватися у РПЦ [16, с. 200] та набувати особливої популярності. Це було пов'язано із перевезенням мощей святого з Греції на Руські землі [16, с. 200-201].

В храмах церков Володимирового хрещення ікони святого Апостола Андрія різних іконографічних типів зустрічаємо представленні переважно в повен зріст, але бувають і поясні. Окрім того ікони в честь святого Апостола Андрія зустрічаються в даних церквах також з клеймами [15, с. 100-122].

В храмах церков Володимирового хрещення 13 грудня під час свята святого всехвального апостола Андрія Первозваного на богослужінні утрені, ікона святого виставляється на

анолю чи тетраподі, для почитання вірними.

В день свята святого апостола Андрія вповні можна відчуті єдність між особою, яка святкується не тільки через ікону, яка його представляє, але і літургійний текст, який його освячує, а саме так: «Проповідника віри і слугу Слова, Андрія, прославно, він бо із глибини моря людей уловлює, замість палиці хрест у руках тримає, і, як міцною ліскою, витягає душі від омани ворожої і завжди приносить Богу дар благоприємний; того, вірні, прославно в соборі мучеників Христових, щоб він молився з ними, нехай милостивим буде до нас Господь у день судний [12, с. 348, 352, 375]».

Завдяки представленню життя святого Андрія через ікону і піснеспів (літургійний текст) християнинові краще є зрозуміти суть свята.

Висновок

Ікона святого апостола Андрія Первозваного уможливило вірним живе спілкування із ним. Вона візуально представляє особу, яку описує церковне життє та величають церковними піснеспівами вірні у храмах церков Володимирового хрещення в день святкування 13 грудня.

Важливим напрямком в продовженні дослідження даної тематики може стати вивчення іконографічних зображень святого апостола Андрія Первозваного з стінописів та іконостасів храмів церков Володимирового хрещення в ході століть (через їх порівняння та аналіз).

Список використаних джерел

1. Алексеев С. Зримая истина. – СПб.: Ладан, Троицкая школа, 2006. – 288 с.
2. Антологіон. – Львів, 1643. – 713 арк.
3. Дорожинський Д. Празники церковного року. – Львів, 2013. – 400 с.
4. Жолтовський П. Малюнки Києво-Лаврської Майстерні. Альбом-Каталог. – Київ: Наукова думка, 1982. – 288 с.
5. Іванчо І. Ікона і Літургія. / Пер. з угорськ. О. Л. Пушкаш. – Львів: Свічадо, 2009. – 500 с.
6. Клявза К. Богословська герменевтика ікони. / пер. з пол. О. Мандрика. – Львів: Свічадо, 2009. – 128 с.
7. Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. – Львів: Свічадо, 2008. – 232 с.
8. Пономарев А. «Андрей Первозванный». [Електронний ресурс]. – Режим 8.
9. Проект Полтавіка, «Політичний розвиток Переяславщини в II пол. XI – поч. XII ст.». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history-poltava.org.ua/?p=20555>
10. Розписи в Святоуспенській Унівській Лаврі / упоряд. Й. Вадюк – М. Лемик. – Львів: Свічадо, 2010. – 88 с.
11. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Рим, 1990. – 1070+352 с.
12. Святкова мінея. Частина 1. – Київ, 2002. – 823 с.
13. Софіївський Собор. Мозаїки та фрески Софіївського Собору. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sofiyskiy-sobor.polnaya.info/>

[ua/sofiivskiy_sobor_mozaiky_i_fresky.shtml](http://sofiyskiy-sobor.polnaya.info/ua/sofiivskiy_sobor_mozaiky_i_fresky.shtml)

14. Суттнер Э. Мощи св. апостола Андрея и их почитание в Патрах, Константинополе, Амальфи и Риме. // Андрей Первозванный — апостол для Востока и Запада: Сб. статей под ред. М. Талалая и И. Языковой посвященный 800-летию перенесения мощей в Амальфи. – М., 2011. – С. 90–103.

15. Устинова Ю. Пять клейм жития св. Апостола Андрея из частного собрания - оригинальный памятник новгородской иконописи первой трети XVIII в. – Вестник ПСТГУ. – Серия V: Вопросы истории и теории христианского искусства, 2020. – Вып. 37. – С. 100–122.

16. Шалина И. А. Образ Андрея Первозванного в византийской и древнерусской иконографии. // Андрей Первозванный — апостол для Востока и Запада: Сб. статей под ред. М. Талалая и И. Языковой посвященный 800-летию перенесения мощей в Амальфи. – М., 2011. – С. 188–203.

17. Языкова И. Апостольские обаятия. Размышления над образом свв. Апостолов Андрея и Петра. // Андрей Первозванный — апостол для Востока и Запада: Сб. статей под ред. М. Талалая и И. Языковой посвященный 800-летию перенесения мощей в Амальфи. – М., 2011. – С. 47–51.

References

1. Alekseyev S. Zrimaya istina. – SPb.: Ladan, Troitskaya shkola, 2006. – 288 s.
2. Antolohion. – L'viv, 1643. – 713 ark.
3. Dorozhyns'kyi D. Praznyky tserkovnoho roku. – L'viv, 2013. – 400 s.
4. Zholtovs'kyi P. Mal'yunky Kyievo-Lavrs'koyi Maysteri. Al'pom-Kataloh. – Kyiv: Naukova dumka, 1982. – 288 s.
5. Ivancho I. Ikona i Liturhiya. / Per. z uhors'k. o. L. Pushkash. – L'viv: Svichado, 2009. – 500 s.
6. Klyavza K. Bohoslovs'ka hermenevtyka ikony. / per. z pol. O. Mandryka. – L'viv: Svichado, 2009. – 128 s.
7. Krehovets'kyi YA. Bohoslov'ya ta dukhovnist' ikony. – L'viv: Svichado, 2008. – 232 s.
8. Ponomarev A. «Andrey Pervozvannyi». [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/pravoslavnajabogoslovskaja-jenciklopedija/tom-1/andrej-pervozvannyj.html>
9. Proekt Poltavika, «Politychnyy rozvytok Pereyaslavshchyny v II pol. XI – poch. XII st.». [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://history-poltava.org.ua/?p=20555>
10. Rozpysy v Svyatouspens'kiy Univ's'kiy Lavri / uporyad. Y. Vadyuk – M. Lemyk. – L'viv: Svichado, 2010. – 88 s.
11. Svyate Pys'mo Staroho ta Novoho Zavitu. – Rym, 1990. – 1070+352 s.
12. Svyatkova mineya. Chastyna 1. – Kyiv, 2002. – 823 s.
13. Sofiyivs'kyi Sobor. Mozayiky ta fresky Cofiyivs'koho Soboru. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://sofiyskiy-sobor.polnaya.info/ua/sofiivskiy_sobor_mozaiky_i_fresky.shtml
14. Suttner E. Moshchi sv. apostola Andreyia i ikh pochitanije v Patrakh, Konstantinopole, Amal'fi i Rime. // Andrey Pervozvannyi — apostol dlya

Vostoka i Zapada: Sb. statey pod red. M. Talalaya i I. YAzykovoĭ posvyashchenny 800-letiyu pereneseniya moshchey v Amal'fi. – M., 2011. – S. 90–103.

15. Ustinova Y. U. Pyat' kleym zhitiya sv. Apostola Andrey a iz chastnogo sobraniya - original'nyy pamyatnik novgorodskoy ikonopisi pervoy treti XVIII v. – Vestnik PSTGU. – Seriya V: Voprosy istorii i teorii khristianskogo iskusstva, 2020. – Vyp. 37. – S. 100–122.

16. Shalina I. A. Obraz Andrey a Pervozvannogo v vizantiyskoy i drevnerusskoy ikonografii. // Andrey Pervozvanny — apostol dlya Vostoka i Zapada: Sb. statey pod red. M. Talalaya i I. YAzykovoĭ posvyashchenny 800-letiyu pereneseniya moshchey v Amal'fi. – M., 2011. – S. 188–203.

17. YAzykova I. Apostol'skiye ob»yatiya. Razmyshleniya nad obrazom svv. Apostolov Andrey a i Petra. // Andrey Pervozvanny — apostol dlya Vostoka i Zapada: Sb. statey pod red. M. Talalaya i I. YAzykovoĭ posvyashchenny 800-letiyu pereneseniya moshchey v Amal'fi. – M., 2011. – S. 47-51.